

KREATIVNA PREGOVARANJA. KONCEPCIJE I PRAKSA INTEGRACIJE IZBJEGLICA, PROGNIKA I LOKALNIH ZAJEDNICA U HRVATSKOJ

PAUL STUBBS
Leeds Metropolitan University, Leeds

Autor razmatra različite definicije termina "integracija" što se javljaju u studiju prisilne migracije, rasnih i etničkih odnosa, unutar studija društvenog razvoja i socijalnog rada. U kontekstu prisilne migracije u Hrvatskoj te novonastalih odnosa između izbjeglica, prognanika i lokalnih zajednica, pojam integracije dobija sve više na značenju. Premda integraciju brojni humanitarni projekti navode kao jedan od svojih prvotnih ciljeva, pitanje je u kojoj mjeri je i postižu. Autor nudi svoju definiciju integracije te navodi niz često zanemarenih aspekata toga osjetljivog problema o kojima bi jednako izučavatelji koliko i inicijatori integrativnih procesa morali voditi računa.

Uvod

Moju temu doista izražava jedna riječ - "integracija" - no ta riječ, želio bih podsjetiti, donosi teškoće istraživačima i praktičarima koji teže razvijanju demokratske prakse s obzirom na društveni razvitak u Hrvatskoj. Riječ je o kontekstu mješavine triju sastojnica: rata i teritorijalne agresije, egzodusa i post-komunističkog prijelaznog razdoblja. Potporanj svemu tome jest razvoj oblikâ etniciziranog nacionalizma (*ethnicised nationalism*) koji, bez obzira na to kako ih tko zamišlja, očito razgrađuju pojedina shvaćanja zajednice, te stvaraju druga, možda manje podložna integracionističkom projektu. Što se mene tiče, etnicizirani nacionalizam je poseban proces koji se poziva i na etničku i nacionalnu pripadnost, od kojih niti jedno nije samo po sebi problematično, te ih stapa u posebni i isključivi politički projekt. Identitet, taj najsloženiji i najpromjenljiviji od svih entiteta, na taj način određuje se apsolutno. Glavnina ovog referata, kao i mog cjelokupnog rada, bavi se važnošću prepoznavanja mnogostrukih i promjenljivih identiteta te, uslijed toga, odbija ono što je Paul Gilroy (1987, 1993) nazvao "etnički apsolutizam" koji bi, u zamisli pojedinih identiteta i kultura, htio vidjeti "integraciju" kao nešto više od razmjene između njih.

Želio bih upozoriti da koncept "integracije" može biti koristan, no on sa sobom nosi opasnost da se pretvori u otrcani diskurz, kao što se dogodilo i sa onima o "humanitarnoj pomoći" i "psiho-socijalnim projektima". Promišljanjem dezintegracijskih aspekata obaju diskurza možda ćemo moći otkriti neke polazišne točke za demokratskije oblike djelovanja. Mora se odmah naglasiti da se, usprkos velikom broju inicijativa svjetskih i nadnacionalnih organizacija, te inozemnih i domaćih nevladinih organizacija u Hrvatskoj, vrlo malen broj inicijativa zasniva na radu sa svim trima grupacijama: izbjeglicama, prognanicima i lokalnim zajednicama. Nekoliko projekata počinje to prepoznavati kao problem i promicati veze i suradnju između različitih grupacija. Teškoća, međutim, jest u tome što ne postoji dovoljno jasan konceptualni okvir ili rasprava o praktičnim strategijama. Brine me što bi "integracija" mogla postati još jedna "zvučna riječ", "tema mjeseca", poput drugih modela koje ću ovdje kritizirati. Želio bih postaviti nekoliko pokusnih pitanja, i to na provokativan način, kako bih potaknuo raspravu i dijalog.

Prije svega, moja su nastojanja usmjerena onome što zovem "društvena praksa", oblicima djelovanja "pomagača", posebice u djelokrugu nevladinih organizacija (NGO). Manje mi je do toga da se detaljnije pozabavim pitanjima na makro razini, o kojima je Barbara Harrell-Bond (1986, 1993, 1995) najviše raspravljala. Kao posljedica toga, izlažem se opasnosti da me dobronamjerni ljudi shvate previše kritičnim jer nisam naglasio strukturalne i političke pritiske pod kojima rade. Međutim, kao što je pokazala Vesna Bošnjak (1994), uloga profesionalaca i ostalih pomagača kao "posrednika promjene" čak je bitnija u nepovoljnim uvjetima. To je slučaj, posve sigurno, u Hrvatskoj koja se sučeljava sa svim problemima post-komunističkog prijelaznog razdoblja, s nesigurnošću, gospodarskim teškoćama, sukobima oko temeljnih vrijednosti, u isto vrijeme dok se nosi s troškovima rata i okupacije, te egzodusom. Predanost integrativnoj praksi, usprkos strukturama koje nameću stvarna ograničenja, može se doimati kao zatvaranje rupe u brani jednim prstom. Na neki način moj referat također govori o ulozi društvenih istraživača, te o našoj obvezi da se vinemo iznad uskih, disciplinarnih ograničenja kako bismo polučili produbljeno te korisno znanje, povezano i sa svojevrsnim dokidanjem razlike između "teorije" i "prakse".

Dezintegrativni diskurzi

"Humanitarna pomoć" i "Psiho-socijalni projekti"

Ovaj pokušaj da se razvije društvena praksa bio je podloga mojoj djelatnosti u Hrvatskoj nakon svibnja 1993., koja je, uz istraživanje, uključivala rad u prihvatnom centru kao savjetnika za hrvatsku nevladinu organizaciju *Suncokret*. U suradnji s Ninom Pečnik, taj je rad obuhvatio kritiku diskurza o "humanitarnoj pomoći" i "psiho-socijalnoj podršci" koji su trenutno bili u uporabi u Hrvatskoj.¹ Naravno, ovo nije kritika koja bi sama sebi bila svrhom, već mogućnost da se javnost izvjesti o alternativnim pokušajima utemeljenima na razvijenijim i demokratskijim modelima.

"Humanitarna pomoć"

Naša kritika koncepta "humanitarne pomoći", naravno, oslanja se na Barbaru Harrell-Bond (1993) i kritike ostalih teoretičara usmjerene na "model potpore". Glede pitanja integracije, ključno je da se različiti oblici pomoći, kao i usluga, pribavljaju, odnosno, dostavljaju pojedinim grupama stanovništva posredovanjem različitih humanitarnih organizacija. Humanitarna pomoć više je vezana uz posebne kategorije ljudi (među kojima pretežu izbjeglice, prognanici, i "socijalni slučajevi"), nego li uz njihove potrebe. Prema tome, ona je upitna čak i kada se ne bi doimala ponižavajuće, pokroviteljski, odnosno dehumanizirajuće, jer prvenstveno služi dezintegraciji, poticanju konkurencije, napetosti i nerazumijevanju među grupama ljudi.

Kao što je primijetila Barbara Harrell-Bond, model potpore promatra izbjeglištvo kao privremeno stanje, te kao teret, prije negoli kao povoljnu priliku za državu koja je prihvatila izbjeglice. Stoga se društvena praksa manje bavi društvenim razvitkom, no onim što bih nazvao teritorijalizacija društvene kontrole, s brojnim ograničenjima o tome gdje prognano stanovništvo može živjeti, kretati se i, naravno, ostvarivati pravo na školovanje, zaposlenje, zdravstveno osiguranje i socijalnu skrb. Jači politički i medijski prikaz izbjeglica kao tereta može, naravno, pothraniti neslužbene pokušaje da se podrži ta teritorijalizacija, što uključuje napade mjesne mladeži na izbjeglice i prognanike.

Taj proces nije, niti može biti, sasvim potpun. Primjerice, svjestan sam, poput mnogih od vas, postojanja novog oblika zarade, tj. činjenice da izbjeglice prodaju humanitarnu pomoć na mjesnim tržnicama. U jednom

¹ Usp. Pečnik & Stubbs: "Iskustvo rada s izbjeglicama i prognanicima u Hrvatskoj: od ovisnosti do razvitka?" [Working with Refugees and Displaced People in Croatia: from Dependency to Development], u *University of Reading Extension and Development Studies Bulletin* (u tisku).

gradu u Hrvatskoj vlasti su toliko bile zaokupljene težnjom da tome stanu na kraj, te su izbjeglicama zabranile da napuštaju prihvatne centre prije deset sati ujutro. Izbjeglice su tada znancima među mjesnim stanovništvom jednostavno povjerile humanitarnu pomoć da je oni prodaju, što je također značajan oblik integracije. Naravno, ljudi su izigravali i ograničenja vezana za zaposlenje, no time su promašili ono bitno, tj. da integracija znači pravo na socijalnu skrb, kao i pravo na zaposlenje, koja trenutno nisu svima dostupna u Hrvatskoj. Umjesto promicanja zakonitih i vrijednih uloga za izbjeglice unutar mjesnih zajednica, model potpore rađa pasivnost i odvojenost. Uslijed toga se ne uspijeva potaknuti razvoj mjesne infrastrukture. Kod stručnih djelatnika također primjećujemo slične učinke - mnogi socijalni radnici, primjerice, mogu zaraditi više novca baveći se izbjeglicama i prognanicima za inozemne nevladine organizacije, nego radeći u počesto obeshrabrujućoj atmosferi centara za socijalni rad.

Psiho-socijalni projekti

Slični dezintegrativni učinci posljedica su velikog porasta broja psiho-socijalnih projekata koji su nastali uslijed određenih modela ratnih trauma i post-traumatskog stresnog poremećaja. Ovdajšnja prevlast psiho-socijalnih projekata je složena pojava koja je, barem djelomično, odgovor na činjenicu da "humanitarna pomoć" zadovoljava tek najosnovnije potrebe. Međutim, i drugdje sam dokazivao da je isticanje psiho- -socijalnoga malo pridonijelo jačanju samopouzdanja običnih ljudi te je zapravo poslužilo tek povećanju moći inozemnih (i nekih lokalnih) psihologa i psihijatara (Soroya, Stubbs 1995). Ponovno je riječ o diskurzu koji aktivno dezintegrira stvarajući "ranjive grupe" kojima je potrebna stručnu pomoć. O pripadnosti tim grupama odlučuju dakako stručnjaci i ono odabranim pojedincima možda malo znači. Još važnije, svrstavanjem u takvu grupu, iskustvo pojedinca se odvaja od iskustva onih s kojima se sam smatra povezan, ili od iskustva onih s kojima bi mogao uspostaviti veze koje bi mu olakšale integraciju. Tako se iskustva "žena i djece" izdvajaju iz konteksta šire obitelji i konteksta zajednice, a osjećaj gubitka i boli izazvan prisustvovanjem određenim događajima odvaja se od osjećaja onih koji možda nisu iskusili bijeg i progonstvo, ali koji podjednako duboko osjećaju utjecaj rata.

Načini kojima psiho-socijalni projekti teže svesti ljudi na slučajeve, izražavanje povrijeđenosti i patnje na simptome, a procese ozdravljenja na tretmane, čine mi se problematičnima. Nastojanje prema integraciji, kao promicanju komunikacije među različitim zajednicama, znatno smanjuje osjećaj izoliranosti s kojim se suočavaju izbjeglice i prognanici. Takvo je nastojanje zasigurno vrednije ulaganje od visoko individualizirane psihoterapije, budući da zagovara izgradnju zajednice kao dio oporavka. Ipak, vrlo je malo psiho-socijalnih projekata te vrste.

Malo sam se detaljnije pozabavio tim diskurzima zato da bih iznio na vidjelo sva ona opća mjesta koja su, čini mi se, u središtu dezintegrativnih tendencija. Kao prvo, što sam već dao naslutiti, i diskurz humanitarne pomoći i diskurz psiho-socijalnih projekata idu "odozgo prema dolje". Teži se nešto učiniti za ljude, nastojeći da to učine oni koji to znaju najbolje. Kao drugo, društvene grupe na koje ti diskurzi računaju oblikovao je također netko izvana. Kao takvi, diskurzi karikiraju i odabiru pogodne elemente iz svakodnevnog života traumatiziranih ljudi, umjesto da se pozabave njegovim složenostima. Više od svega prisutno je pristrano očitavanje kontinuiteta i diskontinuiteta među ljudima koji su umjetno podijeljeni u te kategorije. "Humanitarna pomoć" i "psiho-socijalni projekti" naglašavaju diskontinuitet između "primatelja pomoći", odnosno traumatiziranih ljudi, i ostatka zajednice. Te su kategorizacije također često "etnizirane", kao što bi se dalo zaključiti iz nedavne publikacije koju je objavila *European Community Task Force*, gdje se kaže da su sve izbjeglice iz tzv. "miješanih brakova" zbog toga traumatizirane (Agger 1995). To su površna shvaćanja ljudskog života. Kao što upozoravaju svi referati na ovoj konferenciji - kako etnološki, tako etnografski i antropološki, ona su nedostatna u opisu i analizi društvene prakse. Naglasak bi trebao biti na dugoročnoj perspektivi u kojoj se sve intervencije temelje na poštivanju svakodnevnog života i iskrenome pokušaju razumijevanja ljudskih potreba i želja. Vjerujem također da je tijekom izbjeglištva utjecaj političkih i institucionalnih čimbenika na svakodnevni život sve veći te da se ne smije zanemariti. Ovo nam omogućuje da počnemo razmišljati o razvijenijim postupcima integracije. To također znači da ne treba zanemariti makro razinu konteksta važnosti socijalne politike koja se temelji na potrebama, zakonodavstvu bez diskriminacije, i sl.

Određivanje integracije

Želim govoriti o definicijama "integracije", iako nisam uvjeren da to možemo razmotriti ovako uklatko. Termin "integracija" rabi se da bi pokrio zapravo prevelik broj stvari, te se suočuje s problemima, što bi moglo značiti da bismo, umjesto njega, morali uporabiti brojne druge termine. Međutim, pokušao sam prilagoditi i dopuniti definiciju gospođe Barbare Harrell-Bond (1986) iz njezine izvrsne knjige *Imposing Aid*. Autorica određuje integraciju kao:

"... situaciju u kojoj su zajednica udomitelja (*host*) i zajednice izbjeglica kadri koegzistirati, dijeleći iste resurse - ekonomske, kao i socijalne - bez većeg međusobnog sukoba od onoga koji postoji u samoj zajednici udomitelja."

Ovo je jezgrovita definicija, koja potvrđuje sve ono o čemu smo već prije govorili. Ponajprije, to je definicija temeljena na resursima, što upozorava na to da je neophodno gledati na integraciju kao na ključni element socijalne

politike, tj. kao na odluke o tome tko što dobiva u društvu. Nadalje, ona se usredotočuje na pitanja suživota i smanjenja sukoba, i lišena je naivnog gledišta o tome kako je sukobe moguće potpuno izbjeći a i romantičnog shvaćanja zajednice udomitelja kao homogene i nekonfliktne.

Radeći na svojoj definiciji želio sam uključiti nešto od značenja što ga izbjeglice daju pojedinom društvu, do nastanka novih vrijednosti i razumijevanja, o kojima toliko mnogo saznajem iz djela Barbare Harrell - Bond. Nemojmo ništa preuranjeno zaključivati. U ovoj situaciji važno je shvatiti da pojmovi "udomitelj" i "zajednica izbjeglica" imaju političko-pravnu osnovu, te da su "gosti", koji su izbjeglice, nekad živjeli u istoj državi i imali ista prava, relativno neosporavana, da se međusobno posjećuju, rade, i žive u gradovima u kojima su sad izbjeglice i prognanici. Kažem to jedino zato što bi to moglo imati utjecaja na "integraciju", što nije slučaj u ostalim društvima. Trebalo bi, također, uočiti prednost istog jezika. Često se zaboravlja da ovdje oko osamdeset posto izbjeglica i prognanika ne živi u velikim prihvatnim centrima, nego u "privatnom smještaju". To se nerijetko smatra doprinosom integraciji; međutim, postoje dokazi da umjesto toga dolazi do kolektivizacije siromaštva u kojemu se materijalne teškoće izbjeglica i prognanika prenose na kućanstva u kojima žive (Ellis 1994).

Također smatram važnima teritorijalizaciju, pravo na kretanje, na diobu istoga prostora, te na isti stupanj društvene kontrole poput ostatka zajednice. Naravno, mislim na postojeća ograničenja kretanja, ali i na "dvostruku opasnost" da se bude deportiran zbog prijestupa koji bi, da je riječ o građaninu dotične zemlje, rezultirao tek manjom kaznom. Politički i kulturni aspekti "integracije" mogu se također dodati ekonomskim i društvenim. Posve sigurno, proces nastojanja da se izjednače, podijele i uslijed toga razviju novi oblici odnosa s onu stranu razlika, jest koristan i vrijedan. Zbog toga, eto moje vrlo provizorne definicije "integracije", koja možda i neće zadugo izdržati kritičko propitivanje:

"Integracija se odnosi na pokušaj da se olakša dioba resursa - ekonomskih i društvenih, izjednačavanje prava - politička i teritorijalna, te da se razviju kulturne razmjene i novi kulturni oblici, među prognanicima i izbjeglicama i ostalim članovima društva. Na lokalnoj razini, proces integracije uključuje sve dijelove zajednice u pokušaju da se društvene distanca svede na najmanju mjeru, te da se olakšaju komunikacija i suradnja putem kreativnih pregovaranja koja će proizvesti nova društvena značenja."

Integracija, kultura i društvena praksa

Ta bi definicija, nadam se, mogla pomoći da se konceptualiziraju različiti oblici koje bi integracija mogla obuhvatiti, razlikujući različite razine prakse i potičući povećanje samosvijesti o tome kako se integrativni procesi mogu podržati. Razmišljajući o djelatnostima jedne hrvatske nevladine organizacije s kojom sam blisko surađivao, došao sam do toga da postoje značajna iskustva o pitanjima što ih je potakla ova definicija. Samo ime organizacije, *Suncokret*, pokazuje da se u svom radu u prihvatnim centrima uvijek zalagala za stvaranje novih kulturnih značenja i poticanje kreativnosti. U *Suncokretu* su radili, a i dalje rade, inozemni dobrovoljci, ne kao stručnjaci, nego kao solidarni ljudi koji pridonose ponešto kontekstu u kojemu izbjeglice i prognanici tumače svoje iskustvo i predstavljaju sami sebe, u ovom slučaju kao predstavnike jedne kulture, ali i kao ljudi koji omogućuju atmosferu u kojoj se razlika može vrednovati i smatrati bogatstvom.

Sve više i više, a vjerojatno i s povećanom sviješću o potrebi za dugoročnijim radom djelatnika koji bi, uz to, trebali biti Hrvati ili Bošnjaci, *Suncokret* osniva nove podružnice radeći samo u prihvatnim centrima i traži suradnju s mjesnim zajednicama. Postoje barem četiri različite vrste djelatnosti koje bismo mogli smatrati "integrativnima". Jedna djelatnost, o kojoj sam slušao tijekom ovoga skupa, uključuje umjetničke projekte koji tvore neki oblik komunikacije - kazalište, video, fotografiju, ili novinske projekte. Neki od njih su projekti samih izbjeglica i prognanika koji se tako daju na raspolaganje mjesnom stanovništvu da ih mogu pogledati, pročitati ili komentirati. Sve više se, međutim, naglašavaju pothvati suradnje i zajednički projekti.

Kao drugo, u jednom ili dvama lokalitetima *Suncokret* je otvorio centre za društvenu i kulturnu aktivnost u kojima se različite skupine susreću na neslužbenoj razini, a mnoge kreativne aktivnosti koje se obično održavaju u prihvatnim centrima pristupačne su mjesnom stanovništvu. Izbor lokacija takvih centara, pripremni rad, i sl., složeni su i moraju se temeljiti na stimulativnoj ideji teritorijalizacije na koju sam se pozvao u svojoj definiciji. Treće područje rada odnosi se na razvijanje vještina, primjerice, kompjutorske obrade podataka, koja je otvorena za sve izbjeglice, prognanike

i mjesne zajednice i često se temelji na suradnji s mjesnim obrazovnim institucijama. I, kao posljednje, *Suncokret* je pokušao uključiti mjesno stanovništvo koliko je god to bilo moguće u svoj rad, primjerice nastavnike stranih jezika, sportske trenere, i sl., i došao do zaključka da ti ljudi mogu odigrati ključnu ulogu u promicanju integrativnih djelatnosti.

Jedno od pitanja o kojima sam mnogo razmišljao, pogotovo nakon što sam primio obavijest o skupu, jest glazba. Uloga glazbe kao integrativnog čimbenika, čini mi se, nije dostatno istražena. Razmišljao sam o svom radu u dječjem vrtiću unutar prihvatnog centra gdje jednostavno nismo željeli zbuniti djecu, čije su prve riječi, nakon ljeta koje su proveli s velikim brojem dobrovoljaca iz Katalonije u Španjolskoj, bile zapravo katalonske. S druge strane, još uvijek smo željeli promicati bogatstvo raznolikosti i smatrati prisutnost inozemnih dobrovoljaca dobrom prilikom. Jedna od žena zaposlenih u dječjem vrtiću došla je na zamisao da bi se inozemni dobrovoljci morali izmjenjivati svakoga tjedna. Djeca su ubrzo naučila pjesmu "Frère Jacques" na sedam ili osam različitih jezika, a ja se još uvijek mogu prisjetiti finske verzije. *Suncokret* se tako često zalaže za nova kulturna značenja - kao u priči Nine Pečnik o nastanku nove pjesme "Posušje Blues", koja je proizvod izbjeglica i inozemnih dobrovoljaca u jednom od najmanje gostoljubivih kampova u Hercegovini. Sazdana na riječima pjesme Boba Marleya "No Woman, No Cry", njihova pjesma počinje "Nema vode, nema struje". Taj *bricolage* - termin posuđen iz knjige *Subculture: the meaning of style* Dicka Hebdidgea koja je ovdje prevedena tijekom osamdesetih - jest način kojim ljudi osmišljaju svoje iskustvo. Ta pjesma, zajedno s raspravama o tome "što se sve dogodilo" s raznolikošću rock grupa u Jugoslaviji osamdesetih godina, otvara put pitanjima pripadanja i identiteta na složeniji način nego što bi se na prvi pogled moglo činiti.

Ne postoje neke utvrđene formule koje bismo mogli prizvati kako bismo postigli "integraciju". Treba samo naporno raditi, stalno promišljati i ponovno ocjenjivati što je funkcioniralo, a što nije, te izdvajati neke moguće pokazatelje za budućnost. Prije svega, "integracija" je beskorisna ako se ne gradi na iskrenom sudjelovanju u kojemu ljudi vladaju situacijom i žele se povezivati radije nego da se osjećaju potisnutima samo zato da to dobro izgleda u izvještaju o projektu na kraju godine. Naglašavanje neformalnog, sporog i postepenog pristupa, te sudioništva kao isključivog preduvjeta, ne uklapa se tako lako u kontekst koji ovisi o donatorima, u kojemu projekti traže brze i prepoznatljive krajnje rezultate - uredan video zapis, dobro predstavljene novine, savršenu kazališnu izvedbu, ili bilo što drugo. Zadatak predanoga društvenog istraživača potom postaje ne da elaborira sve složenije varijable, nego da omogućiti proces promišljanja svega, te da svima uključenima u projekt pomogne shvatiti proces promjene. Sve više i više vjerujem da postoje lekcije koje se mogu naučiti od "uspješnih" pokušaja "integracije", kao i neke korisne vještine i tehnike, ali vjerujem i da to moraju

poduprijeti određeni principi, uključujući i nepovjerenje prema uvjerenjima "stručnjaka" i nevoljkost da se olako prihvati dominantan politički kontekst kao već dan.

Zaključci

Na kraju, ustegao bih se od toga da bilo što sažmem ili zaključim. Želio bih potaknuti raspravu pitanjem koje je možda implicitno, a manje eksplicitno, prisutno u cijelom mom referatu. To je sporno pitanje "nacionalnog" i "folklornog" koje, bojim se, opasno graniči s "etničkim apsolutizmom". Dijelim definiciju kulture Paula Gilroya, koji kaže da je ona "... radikalno nedovršeni društveni proces samoodređenja i transformacije" (1993:61), prije negoli neka apsolutna, stalna i ukočena bit putem koje se ljudi odjeljuju jedni od drugih na pojedine lokacije što se smatraju neprobojnima. Time se ne negira važnost "nacionalnih" karakteristika nego se prije potvrđuje da su oni samo mnogi od brojnih izvora identiteta, te da ne smijemo zaboraviti, kao što je često citirani no malo čitani Benedict Anderson (1983) ustvrdio, da su nacije "zamišljene zajednice". Naravno, upravo ovdje i upravo sada, biti "Hrvat" ili "Bošnjak" odiše mnogim značenjima. Međutim, postoje također značenja iz prošlosti, i to nedavne, pripadanja drugoj državi, Jugoslaviji, te, usuđujem se primijetiti, neka globalna i komercijalizirana značenja - Levi'sov Jeans, Santa Barbara ili Beverly Hills, te, primjerice, Nirvana - koja su također relevantna kao teme ove konferencije. Sve to pokreće složeno pitanje što je to "zajednica": neki bi rekli da "žene", primjerice, tvore jednu zajednicu; i ja sam sve više upleten u "virtualnu" zajednicu korisnika elektronske pošte, za koju držim da također ponešto pridonosi stvaranju novih oblika kulturnih značenja. Ta kođer se brinem što se nedostatno raspravlja o "popularnoj kulturi", jer bi to navodno kontaminiralo čiste, narodne oblike. Također se brinem što se u ovoj tišini mnogo toga vrijednog u proizvodnji novih značenja nacionalnog, kao i onoga što nadilazi nacionalizam, može izgubiti. Pitanje integracije dio je pokušaja da se očuvaju ideje multi-etniciteta, kao i prava na složene identitete, koji su u opasnosti u trenutku dok ovo govorimo.

Zahvala

Osvrti, savjeti, podrška i kritička pozornost što su ih mojem radu poklonili Vesna Bošnjak, Alex Jones, Jasmina Papa i Nina Pečnik poduprijeli su me na puno više načina no što se to zahvalom poput ove može prenijeti. Također se zahvaljujem Sue Ellis za osvrtu na prethodnu verziju ovog referata.

(Preveo Miroslav Kirin)

NAVEDENA LITERATURA

- Agger I., Buus J. S., Jacobs M. 1995. "Under War Conditions: what defines a psycho-social project". U *Psycho-Social Projects Under War Conditions*. Agger, I., ur. European Community Task Force.
- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities*. London: Verso.
- Bošnjak, Vesna. 1994. *From the Margins to the Mainstream: Change Agents' Contribution to Societal Restructuring* (rukopis).
- Ellis, Sue. 1994. *An Evaluation of Shelter Projects and Politics for Refugees and Displaced Persons within the Republic of Croatia*. University of Luton (rukopis).
- Gilroy, Paul. 1987. *There Ain't No Black in the Union Jack*. Hutchinson.
- Gilroy, Paul. 1993. *Small Acts: thoughts on the politics of black cultures*. Serpent's Tail.
- Harrell-Bond, Barbara. 1986. *Imposing Aid: emergency assistance to refugees*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrell-Bond, Barbara. 1993. "From Dependency to Development". *War Report* 22:8–9.
- Harrell-Bond, Barbara. 1995. "Refugees and the Challenge of Reconstructing Communities through Aid". U *War, Exile, Everyday Life, contributions to an anthropology of exile*. Renata Jambrešić Kirin, Maja Povrzanović, ur., Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku (u tisku).
- Hebdidge, Dick. 1982. *Subculture: the meaning of style*. London: Methuen.
- Soroya, B., Paul Stubbs. 1995. *War Trauma and Professional Dominance: psycho-social discourses in Croatia* (rukopis).